

В. М. Єрмолаєв

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Підручник

Харків
«Право»
2021

УДК 340.15(477)(075)
Є69

*Рекомендовано до опублікування науково-методичною радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол №3 від 23 червня 2020 р.)*

Рецензенти:

О. В. Петришин – доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України;

В. В. Рум'янцев – доктор юридичних наук, професор, член-
кореспондент Національної академії правових наук України

Єрмолаєв В. М.

Є69 Історія держави і права України : підручник / В. М. Єрмолаєв. –
Харків : Право, 2021. – 472 с.

ISBN 978-966-998-022-9

У підручнику висвітлюються історія права, суспільно-політичний, державний лад України з найдавніших часів і до сьогодення – їх основні етапи, закономірності та особливості розвитку. Вивчаються досвід вітчизняного державо- і правотворення, його традиції.

Розрахований на студентів юридичних спеціальностей закладів вищої освіти, аспірантів та викладачів, читачів, які цікавляться історією держави і права України.

УДК 340.15(477)(075)

ISBN 978-966-998-022-9

© Єрмолаєв В. М., 2021
© Видавництво «Право», 2021

Зміст

Вступ	6
-------------	---

Розділ 1. Становлення і розвиток держави і права Київської Русі (VI – перша половина XI ст.)

§ 1. Стародавні джерела права і держави на території сучасної України (середина I тис. до н. е. – V ст. н. е.)	11
§ 2. Виникнення державності східних слов'ян. Утворення держави Київська Русь	19
§ 3. Суспільний лад	24
§ 4. Державний лад	28
§ 5. Право Київської Русі	32
Контрольні питання	46

Розділ 2. Держава і право Київської Русі в період феодальної роздробленості. Галицько-Волинська держава (XI–XIV ст.)

§ 1. Загальна характеристика періоду	47
§ 2. Суспільний лад	51
§ 3. Державний лад	53
§ 4. Основні риси права	59
Контрольні питання	62

Розділ 3. Українські землі під владою Польщі, Литви та Речі Посполитої (кінець XIV – перша половина XVII ст.)

§ 1. Колонізація українських земель	63
§ 2. Суспільний лад	67
§ 3. Державний лад	75
§ 4. Право	92
Контрольні питання	102

Розділ 4. Створення української національної держави (друга половина XVII ст.)

§ 1. Національна революція середини XVII ст. Становлення Козацької держави (1648–1654)	103
§ 2. Формування української національної держави в 1648–1654 рр.	106
§ 3. Перехід України під протекторат російського царя	118

§ 4. Українська держава в 1654–1657 рр.	125
§ 5. Автономія України в умовах Руїни	133
§ 6. Право	145
Контрольні питання	154

Розділ 5. Україна у XVIII ст.

§ 1. Суспільний лад	155
§ 2. Державний лад	159
§ 3. Право	171
§ 4. Суспільно-політичний лад і право на західноукраїнських землях (друга половина XVII – XVIII ст.)	186
Контрольні питання	194

Розділ 6. Україна наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§ 1. Суспільний лад	195
§ 2. Державний лад	200
§ 3. Право	203
§ 4. Суспільно-політичний лад і право на західноукраїнських землях	209
Контрольні питання	215

Розділ 7. Україна в складі Росії та Австро-Угорщини (друга половина XIX – початок XX ст.)

§ 1. Суспільний лад	216
§ 2. Державний лад	224
§ 3. Право	242
§ 4. Суспільно-політичний лад і право на західноукраїнських землях	256
Контрольні питання	265

Розділ 8. Українська державність у 1917–1920 рр.

§ 1. Українська Центральна Рада. Державний лад і право Української Народної Республіки	266
§ 2. Державний лад і право Української держави в 1918 р.	281
§ 3. Державний лад і право УНР доби Директорії	288
§ 4. Державний лад і право ЗУНР	296
§ 5. Радянська державність і право в Україні	308
Контрольні питання	321

Розділ 9. Радянська Україна періоду НЕПу (1921–1929)

§ 1. Нова економічна політика та її законодавче оформлення	322
§ 2. Суспільний лад	326

§ 3. Державний лад	330
§ 4. Право	335
Контрольні питання	343

Розділ 10. Держава і право в Україні періоду становлення тоталітаризму в СРСР (1929–1939)

§ 1. Суспільний лад.....	344
§ 2. Зміни в державному ладі УСРР	346
§ 3. Конституція УРСР 1937 р. Система державних органів	350
§ 4. Державність і право на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1918–1939).....	356
§ 5. Право.....	360
Контрольні питання	366

Розділ 11. Держава і право України в роки Другої світової війни (1939–1945)

§ 1. Здобутки і втрати українського народу у війні	367
§ 2. Органи державної влади й управління СРСР та УРСР	372
§ 3. Зміни в праві в роки війни	380
Контрольні питання	391

Розділ 12. Держава і право в Україні (1945–1990)

§ 1. Суспільний лад	394
§ 2. Державний лад	399
§ 3. Право	409
Контрольні питання	421

Розділ 13. Держава і право України на сучасному етапі (1991–2020)

§ 1. Початок розбудови незалежної України	422
§ 2. Конституційний процес в Україні	432
§ 3. Правоохоронна система	437
§ 4. Розвиток законодавства	447
Контрольні питання	469

Основні джерела і література	470
---	------------

Вступ

У системі юридичних наук і навчальних дисциплін історія держави і права України започатковує знання про досвід вітчизняного державо- і правотворення, необхідний і важливий для майбутнього правознавця, цікавий для допитливого читача. Адже ці історичні знання мають допомогти у вирішенні сучасних проблем державотворення, враховувати досвід і уроки минулого.

Як і будь-яка наука і навчальна дисципліна, історія держави і права України має свій предмет і методологію. Її **предметом** є *історія виникнення, функціонування й розвитку різних форм держави, державних режимів та правових систем на території України, вивчення досвіду вітчизняного державо- і правотворення.*

Історія держави і права України має свою методологію, яка визначає основні підходи, принципи та методи вивчення історико-правових явищ.

Методологію (від *метод* і грец. *логос* – вчення, теорія пізнання) історії держави і права України, як і будь-якої науки і навчальної дисципліни, становлять *теорія пізнання, сукупність принципів і методів* дослідження науки, додержання яких приводить до правдивого, неупередженого відображення минулого. *Теорія* історії держави і права – система основних ідей, форма наукового знання про державотворчі й правотворчі процеси, закономірностей їх розвитку, узагальнення минулого досвіду. Для цієї науки і навчальної дисципліни важливе значення в дослідженні й відображенні її предмета мають такі методологічні принципи, як загальнонаукові принципи *діалектики, історизму, об'єктивності, системності і соціального виміру* держави і права.

Додержання принципу *діалектики* (від грец. – мистецтво вести бесіду, міркувати) вимагає досліджувати і відображати історичний процес зародження, розвитку державно-правових явищ у всій реальній складності й суперечливості, виявляти закономірності й особливості, логіку державо- і правотворення, суспільно-політичного життя та їх наслідки.

Принцип *історизму* вимагає вивчення й відображення державно-правових явищ, державних органів і правових інститутів, що діяли на території України, їх етапів розвитку, причин трансформації та змін відповідно до конкретно-історичних обставин. Додержання принципу історизму дозволяє враховувати конкретно-історичні умови, геополітичні впливи на державність і право

в Україні, боротьбу українського народу за утвердження власної суверенної державності на її території. Історичний аналіз держави і права неможливий поза часовими вимірами.

Принцип *об'єктивності* вимагає розглядати історію держави і права України, історичні державно-правові явища неупереджено, без політичної чи партійної кон'юнктури, ідеологічних уподобань чи модерністських поглядів, з урахуванням як позитивних, так і негативних наслідків. Підміна принципу об'єктивності партійним у радянські часи спотворила історію держави і права України. Її цілеспрямована фальсифікація подається і в нинішніх російських підручниках з історії держави і права Росії та зарубіжних країн.

Принцип *системності* вимагає розглядати історію держави і права як розвиток складної та цілісної державно-правової системи. Кожна складова цієї системи (державна в цілому, органи влади і управління, судові і правоохоронні органи, джерела, галузі, інститути права) також є певною системою. Без урахування взаємозв'язку та взаємозумовленості розвитку державно-правових явищ уявлення про історію держави і права України буде неповним, фрагментарним і недостовірним.

Соціальний вимір держави і права дозволяє оцінювати їх з позиції інтересів народу, загальнолюдської моралі. Діяльність правителів, органів влади й управління, судових і правоохоронних органів, розвиток джерел, інститутів та норм права потрібно оцінювати лише в гуманітарному вимірі, з позиції загальнолюдських цінностей. Ідеалом українського народу завжди була і є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Цей ідеал нині втілено в нормах Конституції України.

Найбільш вживаними *методами* вивчення й висвітлення історії держави і права України є *історичний, логічний, порівняльно-історичний та юридико-догматичний*.

Історичний метод передбачає конкретно-історичний аналіз певного етапу розвитку суспільства, державно-правових явищ, державних органів і правових інститутів, що діяли на території України, врахування історичних умов і обставин їх функціонування.

Логічний метод вимагає досліджувати ті самі феномени держави і права в їх логічній послідовності, розкривати причинно-наслідкові зв'язки, історичну логіку державо- та правотворення. У вивченні й висвітленні цих процесів історичний і логічний методи використовують у їх діалектичній єдності.

Порівняльно-історичний метод вживається для порівняння державно-правових явищ, державних органів і правових інститутів з іншими країнами чи часами для їх змістовної та об'єктивної оцінки, виявлення схожості, тожності чи відмінності порівнюваних одночасних чи різночасових об'єктів.

Юридико-догматичний метод – спосіб юридичного пізнання матерії діючого в Україні права, державного життя в період, що вивчається, важливий

для аналізу нормативно-правових та політичних актів, їх змісту. Такий аналіз дозволяє вирізнити їх правовий зміст серед політичного, ідеологічного тощо.

Слід зазначити, що використання, слідування методологічним принципам і методам виключає їх вибірковість, тобто не можна слідувати одним, ігноруючи інші, що неодмінно призведе до спотворення історичної дійсності.

Оскільки історія держави і права України як наука і навчальна дисципліна є історичною й юридичною одночасно, слід обумовити її спорідненість із цими науками. Як історична наука вона є важливою частиною загальної історії України і світу. Тому підручник містить основні відомості, аналіз і оцінки найважливіших подій в історії держави і права України з найдавніших часів до сьогодення. Його метою є збагатити знання студентів, читаючої молоді передусім з досвіду вітчизняного державотворення, його уроків, сприяти їх правовому, демократичному і патріотичному вихованню, формуванню в них високих моральних і правових цінностей. Засади історичного досвіду мають допомогти юристу і громадянину мати чітку громадянську позицію, краще розумітися у суспільно-політичному і державно-правовому житті країни, у діючому праві, брати активну участь у сучасному вітчизняному державотворенні.

Як наука і юридична навчальна дисципліна історія держави і права України є однією з фундаментальних державно-правових наук і дисциплін. Близькими до неї є самостійні курси історії вчень про право і державу, теорія права і держави. Перша з них вивчає і висвітлює виникнення й розвиток політико-правових ідей, концепцій, вчень, теоретичних знань про державу, право, політику. Іншими словами – це історія загальної теорії держави і права, історичне правознавство. Теорію ж (від грец. *theoria* – висновок) права і держави складає система наукових знань про їх об'єктивні властивості, загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ. Історія держави і права використовує ці узагальнені знання, водночас збагачує конкретний державно-правовий матеріал для таких узагальнень. Вона вивчає політичні та правові інститути аж до сьогодення і стикається із нинішнім державно-правовим життям, чинним правом, допомагає зрозуміти їхню сутність, помилки і переваги. Незнання минулого ставить під загрозу належно діяти в майбутньому. Адже історико-правова наука, вивчаючи й узагальнюючи досвід минулого, виконує також і прогностичну функцію, сприяє уникненню повторення помилок.

Періодизація історії держави і права України має важливе значення для навчального курсу – вона дозволяє осмислити історичний шлях українського народу, послідовність і зміст його окремих етапів, державно-правових подій та форм, функціонування держави і права. Вивчення загальних законів виникнення, розвитку й змін типів та форм держави і права, особливостей функціонування державних установ та інститутів права в конкретних історич-

них умовах України дає підстави запропонувати періодизацію курсу, вказану в «Змісті» підручника.

Історіографія історико-правової науки – це історія її дослідження. Перші відомості про стародавню людність на території сучасної України містять твори античних і візантійських авторів, ранньосередньовічні європейські й арабські хроніки. Починаючи з «Історій» давньогрецького автора Геродота, візантійського історика Прокопія Кесарійського, перших літописців Київської Русі, ми довідемося про історію слов'ян, витоки державності в них та її розквіт. У середні віки про Україну писали європейські мандрівники Е. Лясота, Г. Боплан та ін., у XVIII ст. – козацькі літописи С. Величка, Г. Граб'янки.

Наукову історіографію української держави і права започаткувала «Історія Русів» невідомого автора (90-ті роки XVIII ст.). Вперше використано архівні джерела у фундаментальній 4-томній праці «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського (1822). Важливі сторінки української політичної історії, її діячів відтворив у своїх працях М. Костомаров. Значна робота з публікації правових пам'яток, вивчення історії українського права виконувалася на історико-філологічних та юридичних факультетах університетів Києва, Одеси, Харкова професорами М. Іванишиним, Ф. Леонтовичем, М. Владимирським-Будановим, В. Антоновичем, М. Максимейком.

М. Грушевський – родоначальник української історичної школи, творець новітньої концепції суспільної історії України – виклав її у капітальній праці «Історія України-Руси» (1898–1936) у 12-ти книгах. Під його керівництвом в Академії наук досліджувалася не тільки історія української держави, а й історія українського права. Значний внесок у розвиток української історико-правової науки зробила «Комісія для вивчення історії західноруського і українського права ВУАН» (1919–1934). Вагомий внесок у дослідження історії держави і права України зробили вчені української діаспори Д. Дорошенко, Р. Лашенко, О. Оглоблін, Л. Окіншевич, Н. Полонська-Василенко, С. Шелухін, В. Юрченко, А. Яковлів та ін.

У 60–80-ті рр. XX ст. були опубліковані фундаментальні праці Інституту історії держави і права УРСР. Зважаючи на гостру потребу в нових історико-правових дослідженнях, нині цю тематику активно вивчають науковці Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Національного університету «Одеська юридична академія», юридичних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Міжрегіональної Академії управління персоналом та ін.

Мета підручника – розкрити основний зміст історії державотворчих і правотворчих процесів в Україні. Автор прагне подати неупереджену картину ми-

нулого, допомогти читачеві й спонукати його до власного аналізу викладеного матеріалу та історичних джерел, самостійних висновків на основі їх вивчення.

Наскільки важливе й потрібне для майбутніх юристів, правознавців вивчення історії держави і права України? Потрібно знати історію і традиції вітчизняного державотворення, щоб враховувати і використовувати в практичній і просвітницькій роботі його здобутки та уроки, уникати повторення колишніх помилок; величезний досвід правотворення, його закономірності й уроки, вітчизняні джерела права. Лише їх знання допоможуть успішно діяти в державно-правовій реальності на користь соціальної і правової державності, взірців демократії, захисту прав і свобод людини.

Автор підручника завжди зберігає світлу пам'ять про своїх вчителів – професорів І. П. Софроню, А. Й. Рогожина, М. М. Страхова, які зацікавили і прилучили автора до історико-юридичної науки і кому він із вдячністю присвячує цей підручник.

Розділ 1

Становлення і розвиток держави і права Київської Русі (VI – перша половина XI ст.)

§ 1. Стародавні джерела права і держави на території України (середина I тис. до н. е. – V ст. н. е.)

В Україні нині діє конституційний принцип верховенства права. Дії цього принципу передувала багатотисячолітня історія права і держави. Що виникло раніше – держава чи право? Яка передісторія української державності?

У радянські часи така постановка питання взагалі була неможливою, адже відповідно до марксистсько-ленінської теорії єдиним джерелом права є держава. А право – це «піднесена до закону воля економічно і політично панівного класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя цього класу». Отже, право виникає з розподілом суспільства на ворожі класи і кожний клас, в руках якого зосереджена державна влада, вивисує свою волю в закон. Такий радянський класовий підхід до держави і права ігнорував їхню юридичну природу, визначав право похідним і вторинним щодо держави і не передбачав її перетворення на правову, соціальну і демократичну.

Найдавніша людина сучасного типу з'явилася на території України, як доводять археологічні розкопки на Закарпатті, Донбасі, Дністрі, близько 1 млн років тому. Тисячоліттями і століттями люди жили в умовах первіснообщинного родового ладу, займалися мисливством, рибальством, поступово перейшли до відносно осілого способу життя, розведення худоби і землеробства, ремесел (IV–II тис. до н. е.). Суспільні відносини в родах і племенах здавна регулювалися нормами моралі й укорінених звичаїв, відповідно до уявлень про справедливість. Це була найдавніша, **первісна форма права, початок правоутворення** («дозаконодавче, звичаєве право»).

Право є продуктом суспільства, лише потім – держави, воно коріниться в суспільних відносинах, лише потім – у законі. Переважну більшість норм будь-якої правової системи становлять правила, що виникли на основі багаторазового повторення протягом тисячоліть. Вони і стали основою суспільних відносин, набули ознак нормативності. Так, з появою парної сім'ї поступово усталилися певні правила, нормативні установки, прийняті в даному суспільстві – обов'язки подружжя, їхні права на спільне господарство і майно, спадщину тощо. Перетворення суспільних відносин на правовідносини знаходило свій вияв у формі появи договорів, судової практики, на основі багатовікового повторення яких поступово склалися як матеріальні, так і процесуальні відносини. Процес перетворення фактичних відносин на правові – процес безкінечний, який спостерігається і в умовах сьогодення. З появою держави відбувається правозакріплення, правове санкціонування суспільної практики в нормативних актах або інших джерелах права («законодавче право»). Достатньо розвинутим в історії права є санкціонування звичаїв шляхом сприйняття їх законодавством певної держави, її судовою і адміністративною практикою. Особливість санкціонування моралі випливає з того, що право за своїм змістом є моральною категорією, засобом закріплення і впровадження в правовідносини правил суспільної моралі, справедливості, добра.

Таким чином, право є первинним щодо держави в часі і в житті людини, суспільства. Право не дароване державою, закон – не єдина форма права, що підтверджується багатовіковою історією існування додержавних, дозаконодавчих джерел права. Основу права склали і складають правовідносини, що виникають на базі фактичних відносин, які склалися в суспільствах різних народів. Завдяки своїй повторюваності протягом багатьох віків вони набули ознак нормативності. Право є продуктом суспільства і в додержавну добу його основний зміст склали звичаї, норми суспільної моралі і язичницької релігії. Так, історично першим способом формування (виникнення) права була трансформація звичаю в закон. З часом правотворчість державних органів стає головним способом розвитку права.

Місцеві землеробсько-скотарські племена і на початку I тис. до н. е. продовжували освоювати території Західної України, Правобережжя, в лісостеповій зоні, про що свідчила густа мережа їх поселень. Археологічні дані засвідчують досить розвинену місцеву культуру землеробства, бронзоліварного виробництва, металообробки. Ці племена знаходились

на стадії розкладу первіснообщинного ладу, ускладнення суспільного життя і соціальної диференціації, появи публічних родоплемінних органів влади (вождів племен, ради старійшин, народних зібрань). Під натиском кіммерійців окремі групи цих племен переселилися у IX ст. до н. е. на Лівобережжя Дніпра в басейни Ворскли, Орелі й Самари.

Як свідчать «Одісея» Гомера, відомості з «Історії» Геродота наприкінці II – на початку I тис. до н. е. у степах Північного Причорномор'я, Приазов'я і Криму почали розселятися *кімерійці*, які прийшли, ймовірно, з Нижнього Поволжя і Південної Азії. Племена кімерійців займалися скотарством, від місцевого населення стали знатися на рільництві, пристосувавшись до нових природних умов життя. Якщо вірити скупим давнім письмовим свідченням, суспільно-політичний лад кімерійців складали *військова демократія і царська влада як первісні форми публічної влади*. Військово-політичне об'єднання кімерійських племен проіснувало до VII ст. до н. е. і розпалося під натиском *скіфських племен*, які прийшли з Азії. Вони зайняли величезну територію – від пониззя Дону і Приазов'я до пониззя Дунаю, включаючи лісостепову зону України. Кімерійці, ймовірно, переважно розчинилися серед скіфів і місцевого населення.

Давньогрецький історик Геродот вирізняв серед скіфів «царських», які «вважають інших скіфів своїми рабами», скіфів-кочівників і скіфів-землеробів, північніше яких у степовій Україні розселилися скіфи-орачі (можливо, це було місцеве населення). У них ще зберігалися залишки первіснообщинного родового ладу, основу якого становили патріархальні сім'ї, роди, общини, що володіли землею, худобою, угіддями. Суспільно-політичне життя спочатку існувало у скіфів на засадах *воєнної демократії*. Проте вже з'являються ознаки майнової диференціації, в суспільній організації вивищується роль родової старійшини, племінних вождів, обраних народними зібраннями ради старійшин, вождів. У «царських» скіфів великий вплив мали племінні вожді – царі, влада яких набувала публічного характеру, почала передаватися в спадок. Проте кандидатури царів все ще затверджувалися народними зборами. Посилювалася роль і військової знаті, яка прагнула теж закріпити свою владу в спадок.

Протягом VII–IV ст. до н. е. суспільний лад скіфів еволюціонував, прискорюючи *формування державного ладу*. Як підтверджують писемні джерела, цей процес прискорили два вирішальних чинники. По-перше, переможна війна скіфської кінноти із військами перського

царя Дарія I в 514–513 рр. до н. е., що посилила владу царських скіфів, залежність від них інших скіфських племен. Посилився й процес майнової й соціальної диференціації, вивищення царської влади і військової знаті, поширення рабства. По-друге, прискоренню формування державного ладу у скіфів сприяли грецька колонізація Північного Причорномор'я, південного Криму, досягнення античної цивілізації, розвинена торгівля, чим скористалися осілі скіфські племена. Грецькі колонії-поліси (міста-держави) Ольвія, Херсонес, Пантікапей мали сталі й міцні зв'язки зі скіфськими племенами, які постачали їм продукти землеробства, особливо зерно, худобу, хутра, рабів в обмін на ремісничі вироби, предмети розкоші, вино, виноград тощо.

Отже, наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах утворилося могутнє **державне об'єднання – Велика Скіфія**, до складу якого увійшли скіфські племена і місцеве населення степових і лісостепових регіонів. Верховна влада у Скіфії належала царям і племінній верхівці. Окрему соціальну групу становили численні жерці, які сповідували культ неба, сонця, вогню. Найбільш масовими групами були воїни-вершники, вільні землероби і скотарі. Залежними, експлуатованими були вільні общинники, данники, раби. За Геродотом ця держава поділялася на три царства, підлеглі головному царю. За формою державного правління скіфську державу можна визначити як різновид *рабовласницької монархії*. Головному царю належала верховна влада – військова, управлінська, судова, духовна (функція верховного жреця). Його влада стає необмеженою і спадковою. Розквіт скіфської державності припадає на VI–IV ст. до н. е. Наприкінці цього періоду верховна влада в державі була зосереджена в руках скіфського царя Атея, який зумів об'єднати всі скіфські племена від узбережжя Азовського моря до Дунаю. Проте після поразки в битві з військами македонського царя Філіппа II (батьком Александра Македонського) 339 р. до н. е. і загибелі Атея територія Скіфського царства значно скоротилася.

Скіфія мала високу матеріальну культуру, розвинені торговельні і культурні зв'язки з грецькими містами, сусідніми племенами, що справляло істотний вплив на місцеве землеробське населення. Проте з кінця III ст. до н. е. під натиском кочових племен *сарматів* основна частина скіфів відійшла в Нижнє Подніпров'я й степовий Крим, де скіфське царство, відоме в грецькій літературі як Мала Скіфія, проіснувало до III ст. н. е.

Протягом шести століть сармати панували над місцевими землеробськими племенами, що проживали на території від Дону до Дністра, постійно вели війни з Римом і державами Закавказзя. У військових походах брали участь, поряд з чоловіками, і жінки (амазонки). До осілого способу життя, землеробства і скотарства сармати перейшли в перші століття нової ери. Їхні племена теж частково розчинилися серед місцевого населення, а частково були витіснені на захід новими хвилями міграції кочових племен зі сходу, *готів* з півночі.

Правову систему перших державних утворень на території нинішньої України становили звичаї, новелізовані відповідно до інтересів царської влади та військової верхівки «царських» скіфів, сарматської знаті і які стали нормами усного звичаєвого права; постанови і накази царів; рішень народних зборів; судову та іншу юридичну практику; релігійні норми; правовий статус різних соціальних груп суспільства. Геродот засвідчував ревне ставлення скіфів до установлених звичаїв, небажання будь-яких правових запозичень у еллінів. Корінне місцеве населення в основному жило за своїми звичаями. Норми скіфського права зазвичай захищали приватну власність на коней, іншу худобу, домашні речі, зброю, рабів. Рівень їх захисту залежав передусім від соціального стану власника. Зобов'язальне право, норми якого теж засновувались на давніх звичаях, регулювало договірні відносини, купівлю-продаж, дарування. Шлюбно-сімейні відносини регулювались патріархальними звичаями, за якими визнавалась лише повноправність чоловіка, допускалось багатожонство, усталені правила спадковості майна тощо.

Найбільш тяжкими злочинами у скіфів, сарматів, аланів вважалися злочини проти царя, віровідступництво, нехтування усними законами і звичаями, убивства, що, як правило, каралися смертю. Діяло право кривавої помсти. Жорстокі види покарань (відсікання правої руки, вигнання) передбачались за майнові злочини, злочини проти особи, чаклунство. Чіткої системи покарань не існувало. Суддя сам визначав вид покарання для злочинця, мав необмежені права в їх тлумаченні. На думку дослідників, стосовно найнебезпечніших злочинів мало місце розслідування, всі інші злочини розглядалися в порядку змагального процесу.

Скіфсько-сарматський період у житті кочових та осілих племен скотарів і землеробів на території нинішньої України завершився наприкінці IV ст. н. е. новою хвилею завойовників – гунів. Євразійські степи надовго стають володіннями тюркських народів – *гунів, аварів,*